

La pedagogia sistèmica, un nou paradigma per abordar la pedagogia de la vida i de la mort

Autora: **Noelia Leiva Ortiz**

Tutor: **Jordi Díaz Gibson**

Treball de Fi de Grau 2019-2020

Grau d'Educació Infantil

Facultat de Psicologia, Ciències de l'Educació i de l'Esport, Blanquerna

Universitat Ramon Llull

Resum

Aquest article mostra la realitat actual de com la mort es presenta com el tabú més gran de la societat occidental. Fa una crítica de com els adults, en massa ocasions, eviten parlar d'una realitat tan complexa amb els infants, creant, d'aquesta manera, una sobreprotecció que perjudica el desenvolupament i el creixement cognitiu i emocional d'aquests. Presenta la pedagogia de la vida i de la mort com una eina que permet donar resposta a les necessitats dels infants i que els ajudarà a comprendre el procés de dol. El present estudi ha estat possible gràcies a una metodologia mixta, qualitativa i quantitativa formada a partir d'entrevistes semiestructurades i qüestionaris de pregunta oberta i tancada a mestres d'Educació Infantil, coneixedors de la pedagogia de la vida i de la mort i la pedagogia sistèmica. El següent pla d'acció està basat en la pedagogia sistèmica i ens permet treballar la mort amb infants de segon cicle d'Educació Infantil, presentant una formació amb diverses propostes i activitats que tindrà la intencionalitat de ser emprada amb un treball conjunt de famílies, infants i mestres. Per acabar, fer esment de la importància de la pedagogia de la vida i de la mort, que emmarca la fi de la vida però que, alhora, construeix el sentit d'aquesta.

Paraules clau → Dol, pedagogia del dol, pedagogia de la mort, pedagogia sistèmica

Abstract

This article shows the current reality of how death is presented as the biggest taboo in Western society. It makes a criticism of how adults, on many occasions, avoid talking about such a complex reality with children, creating, in this way, an overprotection that harms their

cognitive and emotional development and growth. It presents the pedagogy of life and death as a tool to respond to children needs, also, help them to understand the mourning process. The present study was carried out using a mixed qualitative and quantitative methodology created from semi-structured interviews and open-ended and closed-ended questionnaires with early childhood education teachers who are familiar with the pedagogy of life and death and systemic pedagogy. The following action plan is based on systemic pedagogy and will allow us to work on death with children in the second cycle of pre-school education, presenting a formation with different proposals and activities that will have the intention of being used with a common task of families, children and teachers. Finally, emphasize the importance of the pedagogy of life and death, which marks the end of life but also builds the sense of it.

Keywords → Mourning, pedagogy of mourning, pedagogy of death, systemic pedagogy

1. INTRODUCCIÓ

La recerca diu que en moltes ocasions la mort no és tractada de manera natural en un context ordinari proper als infants (Ballesteros i Blanch, 2017). Això vol dir que, hi ha molts casos en què els adults prefereixen que els infants no siguin certament conscients d'allò que passa al seu voltant i que, és preferible que no se'ls expliqui la veritat (Ballesteros i Blanch, 2017). Tot i això, com a mestres i professionals de la docència hem de tenir present que aquest fet tan sols és un acte poc oportú per part nostra, i que, en cap moment, la solució a aquest problema és la ignorància (Almirall, 2011). Per aquest motiu, hem d'allunyar de la realitat dels infants respostes equívokes sobre què ha passat amb la persona que ja no hi és, deixant de costat frases acceptades per la societat com: està de vacances, de viatge, ha marxat a viure a un altre lloc o s'ha quedat adormida i no s'ha despertat (Almirall, 2011).

És de gran importància tenir present que, en cas de la pèrdua d'una persona propera, els infants necessiten una resposta adequada a les seves inquietuds i/o necessitats, per comprendre allò que està passant i acceptar la seva pèrdua, encarrilant-se d'aquesta manera en el seu propi procés de dol. És de vital importància comprendre que el dol és un procés normal que permet elaborar la pèrdua ajudant a les persones que es troben en aquest procés a viure amb aquesta absència. A més a més, s'ha de tenir present que és un procés dinàmic en què hi haurà recaigudes, però que també és un procés íntim i social (Poch, 1996).

Cal tenir present que hi ha ocasions en què els infants imiten les conductes dels adults més propers (Blanco i Gebellí, 2017) i que per aquest motiu ens hem de mostrar, no ens hem d'amagar d'ells i hem de fer-los saber que és normal que estiguin tristos al igual que ho estan els pares. Cal destacar la idea que és totalment normal que ells se sentin malament i que tenen tot el dret a estar-ho, podran parlar de la persona estimada sempre que vulguin i ho necessitin (Almirall, 2011). Com a docents hem de donar permís perquè l'infant s'expressi, prenent consciència de la rellevància d'acompanyar i acollir les emocions (Ballesteros i Blanch, 2017). Alhora, cal mantenir com a transcendent la idea que per als infants és de vital importància que escola i família tinguin una relació creada, ja que, d'aquesta manera, es podrà establir un desenvolupament molt més significatiu. Els infants, seran nodrits de sentiments positius que construïran la base d'una vida afectiva i emocional, que ajudaran a establir bones relacions entre iguals i amb els altres si perceben que entre els seus dos àmbits de relació (família i escola) hi ha un clima de confiança, escolta, respecte, companyonia... (Gonzalo, 2017).

És per tots els motius anteriorment esmentats que el següent article té una finalitat de recerca específica. En aquest sentit, el present estudi proposa un pla d'acció basat en la pedagogia sistèmica en què es pugui abordar la pedagogia de la vida i de la mort amb infants entre 3-6 anys, les seves famílies i els mestres alhora. Així doncs, amb la següent recerca es planteja la següent pregunta d'investigació: Com podem emprendre la pedagogia de la vida i de la mort en el context de la pedagogia sistèmica amb infants de 3-6 anys? A partir d'aquesta pregunta, es planteja un objectiu general que serà dissenyar una proposta per treballar la pedagogia de la vida i de la mort a les aules d'Educació Infantil a partir de la pedagogia sistèmica. Alhora, descriure una proposta de treball sobre la pedagogia de la vida i de la mort a les aules d'Educació Infantil segons alguns experts. A més, conèixer com es pot aplicar la pedagogia sistèmica per treballar la pedagogia de la vida i de la mort a les aules d'Educació Infantil i analitzar la tasca que es fa de la pedagogia de la vida i de la mort actualment a les aules d'Educació Infantil.

Al llarg del present article, es fa una cerca sobre què és el dol, la pedagogia del dol, la pedagogia de la mort i la pedagogia sistèmica. Posteriorment, es planteja una metodologia mixta, qualitativa i quantitativa, basada en entrevistes a experts en pedagogia de la vida i de la mort, pedagogia sistèmica i qüestionaris de preguntes obertes i tancades a diversos mestres d'educació infantil, coneixedors d'aquest àmbit.

2. MARC TEÒRIC

2.1. Context social en relació a la mort

La realitat actual en la qual vivim presenta una desconexió i poca naturalitat en el tema de la mort. Vivim en una societat que contempla la idea de la mort com un tabú del qual, si no es parla, podríem arribar a mantenir allunyat, fent d'aquesta manera, que es consideri el tabú més gran de l'actualitat (Larrull, 2005). La mort és una realitat aparent avui dia de manera ordinària a les notícies, als mitjans de comunicació, fins i tot a vegades és trobada de manera molt més propera del que pensem. Tot i això, no se'ns prepara per afrontar-la (Badia, 2015), ja que acabem parlant d'aquella mort que no ens és propera, aquella que queda molt llunyana, mai d'aquella mort més pròxima (Arnaiz, 2003).

Alhora, mantenir la mort allunyada i fora de la nostra quotidianitat sembla una característica de la civilització del present (Poch, 1996). Considerant aquesta idea, es podria arribar a afirmar que hem passat de tenir un tabú que amagava i negava la idea de sexe, a ocultar la idea de mort i de patiment (Arnaiz, 2003). Tal i com diu Arnaiz (2003) "el tabú de la mort és només una part, però, d'un tabú molt més gran: la immensa dificultat per pensar i acceptar que res tingui a veure amb nosaltres és definitiu, ni segur, ni del tot cert" (p.7). Figura la concepció de feblesa i temor en el moment en què pensem sobre la nostra pròpia mort o la mort d'aquelles persones properes a nosaltres.

És per aquest motiu, que es considera el pensament d'una immortalitat que ens permet continuar vivint en un món molt artificial, en què allò que és de gran transcendència és vendre, i cal ser conscient que allò rellevant és el fet de ser jove, cosa que no ens permet acceptar el procés natural de vida en què, al final, tot ésser viu acaba morint (Larrull, 2005). Concloent, s'hauria de prendre consciència que la nostra temporalitat ens fa agafar molt més valor als moments que vivim, a l'aquí i a l'ara, i que, el plantejament de finitud ens fa arribar a un creixement personal (Larrull, 2005). Tal i com diu Duelo (2000) "estem tan habituats al nostre ritme frenètic de feina que sovint ens oblidem d'allò veritablement important. Vivim, però hem perdut el sentit de viure" (p.103).

2.2. La mort i els infants

Cal prendre consciència de com els infants són allunyats, en masses ocasions, de tots aquells factors i/o idees que els facin relacionar la mort amb les seves vivències, pensant que, d'aquesta manera els ajudem, quan, per contra, l'única cosa que estem aconseguint és fer-los més propensos a patir, tenir més vulnerabilitat al dolor i ser persones més insegures

(Badia, 2015). No és un realisme allunyat que amb els infants s'utilitza de manera habitual un vocabulari que fa endolcir els fets, com per exemple: <<Se n'ha anat>>, <<S'ha adormit>>, entre d'altres (Arnaiz, 2003). D'aquesta manera, creiem que els estem ajudant quan, per contra, el que estem emprant és un sentit equivocat de protecció en què, el que fem, és disfressar amb paraules una situació que pot portar els infants a encarrilar-se en una situació encara més difícil de conduir (Larrull, 2005). Vivim amb la idea d'evitar-los patir quan, actuant així, el que fem és fer-los més fràgils davant de situacions complexes (Badia, 2015).

Els infants saben molt més d'allò que a nosaltres com a adults ens agradaria, i és molt important poder donar resposta a les seves preguntes. En el moment en què els infants ens pregunten per la mort és perquè d'una manera o una altra en són conscients de la seva existència (Cid, 2011). Està en la nostra funció fer-los entendre que ser conscient del realisme del morir significa entendre la unitat de cada moment de la vida (Larrull, 2005). Alhora, cal destacar la idea de què ser preparats per a la mort no hauria de ser una "assignatura" que es deixés per l'últim moment de la vida (Larrull, 2005). Tal i com diu Poch (1996) "aprendre a morir no és res més que un capítol de l'assignatura d'aprendre a viure, i sembla evident que l'angoixa enfront la mort és inversament proporcional a la satisfacció de la vida" (p.25). Els infants han de saber que no estarem per sempre en aquest món, i és precisament per aquest motiu que els hem d'ajudar a viure cada instant (Closa, 2015).

És per això, que cal considerar el fet de donar sempre resposta a les preguntes i necessitats dels infants. Com a adults, hem de deixar de banda les nostres pors i inseguretats sobre el tema per, d'aquesta manera, donar l'oportunitat als més petits d'afrontar aquelles vivències més dures de la vida, permetent-los així, buscar les seves pròpies estratègies de superació, fer-se més forts i sentir-se participants del seu propi procés.

2.3. Dol, pedagogia del dol i pedagogia de la mort

Com a docents i professionals de l'educació hem de presentar una gran sensibilitat vers aquells infants que estan passant per una situació de dol, posterior a la pèrdua d'alguna persona estimada per a ells/es. És per aquest motiu que, tot i mantenir normalitat a les nostres aules, hem d'indicar una flexibilitat, oferint suport addicional a aquests infants sempre que ho necessitin i respectant tots aquells moments que siguin importants per a ells. També, preparant els alumnes que acabaran rebent a l'escola un infant que està passant per un moment del dol (Cid, 2011). Cal comprendre com una persona que està patint un dol,

pot estar-se en aquesta etapa adaptativa entre un i dos anys i que haurà superat la pèrdua quan pugui parlar-ne d'ella sense plorar ni desconcertar-se (Gallego, 2014).

Tal i com diu Lipman (2000) citat a Arnaiz (2003) “és precis recuperar i recrear les pràctiques que fomenten a l'escola un ambient que inciti a pensar, a pensar per un mateix, a pensar amb eficàcia i a pensar amb perspectiva democràtica” (p.61). Per aquest motiu, hem de mostrar i acceptar la certesa que no sempre podrem donar als infants una resposta sobre la mort, ja que entendre la mort ens exigeix a nosaltres mateixos acceptar la incertesa que ella comporta. És per això, que hem d'evitar amagar que les persones adultes també tenim sentiments vers aquesta. Ajudarem als infants a entendre els seus propis sentiments sobre la mort si els permetem veure'ns a nosaltres emocionats i posant paraules a allò que estem sentint (Arnaiz, 2003).

Per poder treballar la mort amb els infants hem de ser coneixedors de què és el dol, què és la pedagogia del dol i què és la pedagogia de la mort. D'una banda, hem de tenir coneixement sobre què és el dol.

Es considera dol el procés emocional que travessa una persona posteriorment a haver patit la pèrdua (Cid, 2011). Quan es diu que una persona es troba en el procés de dol es fa referència tal i com diu Cid (2011) “a les reaccions físiques, psicològiques i socials normals i esperables que s'experimenta tras una pèrdua” (p.65). Alhora, el dol s'entén com aquells pensaments, sentiments i les accions que es duen a terme de manera consegüent al moment previ o a la pèrdua d'una persona o cosa estimada (Soler i Jordà, 2002 citat a Larrull, 2005). Tal i com diu Barreto (2003) citat a Larrull (2005) “el dol és un procés d'adaptació que permet restablir l'equilibri trencat després d'una pèrdua, i pot contribuir positivament en el creixement personal” (p.97). Autors com Feijoo i Pardo (2003) esmenten que el dol és un mecanisme normal i, fins i tot, sa que ajudarà i servirà per a què una pèrdua sigui assimilada i tornin les ganes de viure. Aquest dol comença quan es comprèn que hi ha risc que una persona mori i conclourà quan aquesta es pugui recordar sense que aquest fet ens porti a un dolor molt gran.

El procés de dol, per altra banda, és considerat com aquella vivència que es viu de manera íntima (Larrull, 2005) però també de manera social (Cid, 2011) i que va lligada a les normes i els rituals que hi ha al seu voltant, en els quals podran participar familiars i amics (Larrull, 2005). Alhora, cal tenir clar que en aquest procés de dol s'aniran produint variacions en funció de cada persona en aspectes i reaccions emocionals. Així com també, destacar que aquest procés serà ajudat sempre que hi hagi persones que l'acompanyin i el recolzin.

Sempre que el procés sigui reconegut i respectat tindrà menys dificultats per ser acceptat (Cid, 2011). S'ha d'entendre el període de dol com un temps que les persones s'han de prendre per a què les seves emocions i els seus sentiments tornin a tenir un equilibri, aquest període serà totalment necessari (Larrull, 2005). Alhora, cal tenir present com de necessari és integrar el procés de dol sent coneixedor/a del tipus de pèrdua que ha patit l'infant, el grau de relació, el seu grau de maduresa i el nivell maduratiu en què es troba, etc (Closa, 2015).

Cal destacar com els infants, igual que els adults, passen per diferents estats d'ànim quan es troben en un procés de dol i que, òbviament, són important conèixer:

1. Negació → Es produeix al principi del dol i els infants no mostren cap tipus d'emoció.
2. Tristesa → Mostraran moments d'aïllament i se sentiran millor quan puguin plorar i parlar sobre la seva pena i pèrdua.
3. Culpa → Els infants (normalment més petits) creuen que allò que ha passat ve condicionat per algun fet relacionat amb ells mateixos. Exemple: perquè es van portar malament, perquè no l'estimava, entre d'altres.
4. Por → Poden considerar que la idea de mort va a per ells i/o per les persones que més estimen. Convé trencar amb els eufemismes que els portarà a majors desconcerts.

(Kübler Ross, 1993 citat a Feijoo i Pardo, 2003)

Seguidament, cal destacar la importància del coneixement de la pedagogia del dol. La pedagogia del dol serà aplicada quan ens trobem amb la situació en què s'ha produït una pèrdua, i aquesta ens obliga a enfrontar-nos a la realitat. Aquesta realitat demanarà minvar el dolor que se sent i donar consol a qui ho necessiti (Badia, 2015). A més a més, es considera que la pedagogia del dol busca l'oportunitat de donar eines per minvar el desconcert provocat pel patiment i la pèrdua que està patint, en aquest cas, un infant (Arnaiz, 2003). Destacar, que autors com Arnaiz (2003) consideren que tot i que la pedagogia del dol no sigui pròpia de l'escola, en forces situacions es trobaran amb el deure d'escoltar el sofriment dels infants.

Pel que fa a la pedagogia de la mort pot ser referenciada com la construcció cap al sentit de la vida, que ens conduirà a parlar de la mort i la pèrdua abans de trobar-nos amb aquesta (Nolla, 2008 citat a Badia, 2015).

La pedagogia de la mort és un conjunt de propostes metodològiques, d'idees, de destreses i actituds que permeten als infants dotar-se d'eines intel·lectuals i afectives per aproximar-se a la comprensió de la fragilitat humana, a la seva vulnerabilitat, i així poder viure donant un sentit ajustat al veritable valor de la vida. (Arnaiz, 2003, p.59)

Aquesta, ajuda a prendre consciència sobre el fet de morir i l'entén com un factor que sustenta la vida amb sentit i valor. Imposa la idea de parlar de la mort quan es parla de la vida, així com també proposa la idea que no tan sols existeix quan hi ha la desaparició d'algú (Arnaiz, 2003). És de gran importància que els infants ens puguin explicar, ens diguin tot allò que pensen i puguin expressar sempre que ho necessitin les seves emocions, entenent la mort. D'aquesta manera, nosaltres podrem saber allò que necessiten, tant a nivell d'aprenentatge com a nivell emocional (Cid, 2011). En tot moment caldrà remarcar l'aspecte de què la mort suposa el cessament de la vida i que és un acte totalment inevitable (Larrull, 2005).

Així com la pedagogia del dol ha quedat esmentada com aquella pedagogia que no és pròpia de l'escola, es pot afirmar que la pedagogia de la mort sí que ho és. Tal i com diu Arnaiz (2003) "la pedagogia de la mort no és una pedagogia indolora, sinó una pedagogia que assumeix el dolor i la tristor com a part de l'existència humana [...]. La pedagogia de la mort té a veure amb el fet de cercar i construir el sentit de la vida". Alhora, considera que "la pedagogia de la mort s'estalona en la pedagogia del temps, el nostre. Cap altre temps ens serà concedit, i cal aprendre la manera de gastar-lo" (p.11). Tot allò que envolta la mort i els interrogants que s'hi plantegen ens porten a omplir la vida de sentit (Arnaiz, 2003).

Cal fer esment de com la pedagogia del dol i la pedagogia de la mort són pedagogies totalment complementàries. L'escola precisa el fet d'incorporar referències per fer comprendre el cicle de la vida i de la mort i per tant, això suposa que serà font d'inquietud i cerca col·lectiva (Arnaiz, 2003). Hem de ser conscients que de tot el que ens passa tant a la vida com a la mort, no sempre en tenim respostes. Tot i això, caminant al costat dels infants, escoltant-los i fent-los entendre com se senten podem fer que el seu camí en aquest procés sigui més lleuger (Closa, 2015).

2.4. Com treballar la mort a les aules

Els centres escolars, sempre tenint en compte les àrees del coneixement, són capaços d'aportar als infants eines i plantejaments que els ajudarà a donar sentit a la vida i al moment que estan vivint. Aquest fet sempre haurà d'anar acompanyat d'un diàleg i una

reflexió (Arnaiz, 2003). És de gran transcendència destacar la idea que, sempre que l'escola mostra un interès cap a aquells infants que estan passant per un moment de pèrdua, els acompanya i incita als seus companys/es a ajudar-los, estan realitzant una tasca molt educativa. L'escola ha de mostrar-se receptiva vers aquesta situació que està patint l'infant en qüestió, mostrant-se solidària i acollidora (Feijoo i Pardo, 2003). I, tot i que entre els seus objectius no estigui el de donar-li sentit a la mort, sí que es troba el de capacitar-los per la vida (Arnaiz, 2003).

És de gran importància ser conscient de la repercussió que ha de tenir ensenyar els infants a poder expressar allò que estan sentint, i entre aquests sentiments, ha d'estar el poder expressar el seu dolor i patiment per la pèrdua d'una persona a qui ells estimaven (Cid, 2011). Cal que, des de les escoles, s'afavoreixi una educació per al dol i per la mort com un aspecte a treballar de manera transversal, que pugui donar eines als més petits per afrontar la mort i la pèrdua en aquells/s moment/s en què succeeixi. Trencant, d'aquesta manera, amb el tabú que les escoles presenten sobre la mort i avançant així en aquest aspecte, preparant als i les mestres per aquestes situacions (Badia, 2015). Tal i com diu Kübler-Ross (2001) citat a Larrull (2005) "des del principi fins al final, la vida és una escola, quan hem après tot el que ens és possible, i quan hem ensenyat tot el que podem, concloem un cicle, tornem a casa" (p.90).

Cal tenir discerniment sobre com els mestres, tard o d'hora, acaben vivint aquestes situacions a les aules i com han d'estar preparats/des per afrontar-les. No podem deixar que la nostra pena com a persones adultes permeti que el tema quedi silenciado, així com tampoc es pot desviar el tema cap a un altre costat (Closa, 2015).

Tal i com diuen Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire (2003) per treballar la mort a educació infantil cal que l'educació per la mort quedi inclosa en els projectes dels centres, "assolint des de principis didàctics preventius fins a l'elaboració d'un període de dol: adaptació curricular individual" (p.14). Això comporta que els docents han d'acceptar la situació actual de l'aula i que potser aquest fet ens porta al despreniment de futures activitats dins d'aquesta (Closa, 2015). Com a docents respectar i recolzar el moment de dol dels infants afectats és un acte que val la pena i que ens conduirà a ajudar els infants a canalitzar la seva ansietat associada al factor de la mort (Feijoo i Pardo, 2003). Els mestres han de mostrar una actitud d'escolta i guia de l'infant, però, serà vital, que es contempli i es derivi la situació a professionals que tinguin una formació específica sobre la matèria (Arnaiz, 2003).

Partint de la idea que la mort pot aparèixer en les programacions d'unitats didàctiques com els altres temes transversals (Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire, 2003) és de gran importància conèixer aspectes que ens condueixen a saber com podem abordar aquest tema amb els infants. Per contra, deixar constància de com el *Curriculum de segon cycle d'Educació Infantil* basant-se en el *Decret 181/2008* tan sols presenta un contingut dins l'àrea de Descoberta de l'entorn respecte el cycle vital dels ésser vius: "reconeixement dels canvis que es produeixen en animals i plantes en el decurs del seu desenvolupament, interpretant les primeres nocions d'ésser viu i cycle" (Departament d'Ensenyament, 2016, p.131). Alhora, i amb diferència amb el *Curriculum de segon cycle d'Educació Infantil*, trobem com al *REIAL DECRET 1630/2006, del 29 de desembre, pel qual s'estableixen els ensenyaments mínims del segon cycle d'educació infantil* («BOE» 4, de 4-1-2007) si que es fa una menció directa al tema de la mort dins els continguts que s'han de treballar en el cycle 3-6 anys: "Observació d'algunes característiques, comportaments, funcions i canvis en els éssers vius. Aproximació al cycle vital, del naixement a la mort" («BOE» 4, de 4-1-2007, p.10).

Feijoo i Pardo (2003) proposen com els mestres poden realitzar una bona pedagogia de la mort si són capaços de facilitar la comunicació i poden aportar les seves experiències. Designen 5 nivells:

1. Fent que els altres alumnes, que comparteixen aula amb l'infant que està passant per un procés de dol, recolzin la seva pèrdua.
2. Potenciar que el dol sigui un tema tractat entre els infants (acompanyats pel docent) i ajudar, d'aquesta manera, a què puguin canalitzar la seva angoixa vers la mort.
3. Mostrar actitud d'implicació vers aquells infants que es mostrin tristos, retraïguts... i proposar-los si necessiten parlar sobre el tema.
4. Tranquil·litzar a les famílies sempre que pateixin per si els infants els fan preguntes o el fet de tractar aquest tema que, fins i tot per ells és massa complex, anirà en contra dels seus infants, el seu desenvolupament i/o que els pugui portar conseqüències com no poder dormir a les nits.

Tal i com diu Mèlich (2015) citat a Closa (2015) "educar per la mort resulta inseparable d'educar per la vida, i a l'inrevés, més encara: és l'única manera possible i sincera d'educar per la vida" (p.7).

2.5. Treball amb les famílies

És de vital importància que els mestres tinguin una comunicació regular amb aquelles famílies que tenen un infant que està passant per una situació de dol (Cid, 2011). Les famílies han de ser coneixedores dels plans i els objectius que l'escola proposi. S'ha de tenir present que aquestes famílies tenen criteris i que segurament, com la resta de la societat, mostraran dificultats i inseguretats per tractar el tema. Compartir aquests moments amb ells i mostrar-los diversos recursos per tractar la mort amb els infants és igual d'important com que els mestres en tinguin recursos per abordar el tema (Arnaiz, 2003).

Contemplant la realitat que el cicle d'educació infantil ha de ser una tasca compartida amb les famílies, l'assumpte de la mort és un bon tema per a què quedi obert a elles, fins i tot, fent tutories formatives amb pares i mares de l'aula (Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire, 2003).

Cal prendre consciència de com les famílies tenen un paper vital en el desenvolupament dels infants. Alhora, per poder conèixer com es desenvolupen aquests, i el perquè de les seves conductes, és totalment imprescindible prendre consciència dels seus entorns més propers. És a dir, l'entorn immediat amb què interactua l'infant (microsistema), les interrelacions que s'estableixen entre els diversos microsistemes (mesosistemes), els entorns en què la persona no es desenvolupa activament, però en els quals es produeixen fets que la poden afectar indirectament (exosistemes) i la influència de la cultura i la societat (macrosistema) (Bronfenbrenner, 1987).

És per aquestes idees esmentades anteriorment que el present treball proposa la possibilitat de fer un apropament a la pedagogia de la vida i de la mort, seguint noves metodologies com és la pedagogia sistèmica, que proposa una nova idea de treball cooperatiu, tenint els àmbits de relació dels infants present en tot moment i interactuant amb ells de manera ordinària.

Per a entendre l'objectiu i la finalitat del present estudi cal posicionar l'origen de la pedagogia sistèmica en les idees pioneres sobre constel·lacions familiars. Entenent constel·lacions familiars com un tipus de psicoteràpia familiar que té com a finalitat trobar la solució a possibles problemes psicològics i trastorns que ens portin cap a l'autoconeixement i el creixement personal (Hellinger, 1978). Alhora, pren el seu nom de la Teoria General dels Sistemes en què es considera que en tot sistema existeix un conjunt d'elements que interactuen entre sí en què, tots els elements poden ser analitzats per separat però on només s'adquirirà significat des d'una perspectiva global (Bertalanffy, 1976). És per aquest

motiu que els docents hem de donar espai a tots els sistemes que intervenen en l'aprenentatge dels infants, tenint present espais com l'escola, la família, els mestres, el grup classe, etc. Aquesta teoria té un enfocament constructivista que considera que per tal que l'alumne construeixi els seus propis coneixements, caldrà que s'hagi establert un procés en què hagin interaccionat tots els seus sistemes (Deniau, Reolid, Rossell i Tarragó, 2016).

Tal i com diu Hellinger (1980) la mirada de la pedagogia sistèmica té el seu origen en el plantejament sistèmic-fenomenològic de les constel·lacions familiars que, posteriorment, va conduir cap a la teràpia familiar sistèmica, en què es pretén "no tant fer una aplicació directa al marc de la pràctica educativa, sinó una orientació i un suport a la feina que duen a terme les famílies" (p.2) (Hellinger, 1980 citat a Parellada, 2006).

La pedagogia sistèmica, alhora, segueix els *ordres de l'amor i els ordres de l'ajuda* (Hellinger, 2012).

- *Dret a la pertinença*: Fa referència al primer sistema al qual pertany l'alumne, en aquest sistema, l'infant, ha de ser reconegut per poder trobar, de manera autònoma, la seguretat necessària. Per regla general, en aquest dret es fa referència al sistema familiar.

- *Jerarquia*: Dins d'aquest sistema familiar la jerarquia és considerada com el lloc que ocupa en funció del temps. És a dir, aquelles persones arribades abans tindran una preferència major a una persona que arribi a posteriori a la vida d'un infant. En aquest aspecte, l'escola té un paper primordial en què ha de donar un lloc a cadascun dels seus alumnes.

- *Equilibri entre donar i rebre*: Dins els sistemes necessitem trobar la necessitat d'equilibrar-se. Per poder donar els demés, primer hem d'haver rebut d'algú altre. (Hellinger, 2012 citat a Deniau, Reolid, Rossell i Tarragó, 2016).

Es pot considerar que la pedagogia sistèmica té quatre aspectes a destacar. En primer lloc, fa un plantejament centrat en els objectius de l'escola considerant que aquesta està orientada cap a l'efectivitat de l'aprenentatge i el benestar dels seus alumnes. Seguidament, considera que les famílies han de ser reconegudes per la institució escolar, tenint així un lloc dins d'ella. Alhora, estableix com l'escola ha de ser tan sols un espai educatiu i en cap cas es convertirà en un espai terapèutic. Per últim, considera i aprova que en el moment en què totes les persones implicades en la tasca educativa miren amb responsabilitat cap a ella, tots els infants aprenen i es desenvolupen amb menys dificultats (Parellada, 2006).

Alhora, quan es proposa una metodologia basada en la pedagogia sistèmica es fa referència a:

Posar la mirada en les relacions i els vincles. L'educació s'ha centrat durant anys en millorar la didàctica de les matemàtiques i la llengua, competències compartimentades. La pedagogia sistèmica es fixa en l'ecosistema, en aquest cas de l'educació. En connectar els diferents agents educatius per ser eficaços. No podem centrar la mirada només en un aspecte, com és l'infant, encara que sigui el més important. (Traveset, 2015 citat a Rodríguez, 2015)

La pedagogia sistèmica considera que els docents han d'estar oberts a rebre aquelles informacions que no són tan evidents i que els demana d'una implicació i el fet d'estar ubicats i oberts a noves expressions dins un mateix context, cosa que permetrà l'apropament a múltiples realitats dels infants i les seves famílies, donant l'oportunitat, per tant, d'intervenir de manera ajustada en cadascuna de les diverses circumstàncies possibles (Parellada, 2006). D'aquesta manera, i considerant l'escola com un sistema que configura uns altres, cal enfortir el vincles entre tots els participants de la comunitat educativa, considerant les famílies com a membres indispensables d'aquesta, en què es tindran uns objectius comuns (Deniau, Reolid, Rossell i Tarragó, 2016). La pedagogia sistèmica permet ampliar la mirada i, a través de la sensibilitat, arribar a un espai d'interaccions respectuoses, evitant l'exclusió i la desqualificació de persones. Alhora, ens dona l'oportunitat d'obrir-nos cap a converses amb tot tipus de contextos (Parellada, 2006) reconeguent i educant des d'allò que és amplificar la nostra consciència (Olvera, 2006 citat a Parellada, 2006) i amb la plena confiança en els recursos de l'equip docent, en els alumnes i en la seva família (Parellada, 2006). Per últim, remarcar com la pedagogia sistèmica reconeix el paper fonamental de les famílies en l'educació dels seus fills/es prenent consciència que tots els sistemes dels infants són essencials i importants per al seu bon desenvolupament integral (Deniau, Reolid, Rossell i Tarragó, 2016).

3. ANÀLISI DE NECESSITATS

3.1. Contextualització

Tal com diu la recerca, vivim en un món en què la mort és considerada el tabú més gran de la societat. És per aquest motiu que el següent treball pretén donar respostes als infants sobre la mort, basant-nos en la pedagogia de la vida mort i abastint les necessitats que poden tenir aquells infants de segon cicle d'Educació Infantil, és a dir, en edats compreses entre 3 i 6 anys. Cal destacar que la proposta no va dirigida a un grup d'infants en concret sinó que, pretén abastar tot el col·lectiu d'infants entre aquestes edats, així com també a les seves famílies i mestres.

3.2. Mètode

El següent treball proposa un pla d'acció educatiu per treballar la mort, basant-nos en la pedagogia de la vida i de la mort. Per poder fer-ho ens centrarem, primerament, en conèixer en profunditat els aspectes esmentats per, posteriorment, poder crear un suport educatiu basat en la pedagogia sistèmica en què famílies, mestres i infants puguin treballar la mort. Per fer-ho farem un estudi transversal i utilitzarem una metodologia mixta basada en una metodologia qualitativa i quantitativa mitjançant entrevistes a experts i qüestionaris de pregunta oberta i tancada.

3.3 Destinataris, participants i instruments

Els destinataris d'aquesta proposta educativa seran els infants entre 3 i 6 anys, les seves famílies i els mestres que es trobin en el moment amb els nens i nenes en qüestió. Tot i que la proposta no va dirigida a un col·lectiu en particular, cal fer esment que els participants, en cas que es dugui a terme, seran els mateixos destinataris.

Alhora, per l'elaboració de l'anàlisi de necessitats hem comptat amb el suport dels següents participants: un expert en pedagogia de la vida i de la mort, un expert en pedagogia sistèmica i dinou mestres d'escoles ordinàries amb coneixements sobre els temes esmentats. Com a instruments del meu treball he realitzat una entrevista semi-estructurada amb cadascun dels professionals esmentats anteriorment i qüestionaris de preguntes obertes i tancades a mestres que treballen la pedagogia de la vida i de la mort amb els infants i que, alhora, són coneixedors de la pedagogia sistèmica.

3.4 Resultats i discussió

A partir de l'elaboració de l'anàlisi de resultats i a partir dels objectius plantejats a l'inici del present estudi es conclouen els següents resultats:

Objectiu 1.Descriure com s'ha de treballar la Pedagogia de la mort a les aules d'Educació Infantil segons experts.

La primera experta¹ comenta que, en primer lloc, el veritablement important és considerar la idea que la pedagogia de la mort exclusivament no existeix, sinó que s'ha de considerar com a pedagogia de la vida i de la mort. Fa esment a què per incloure la mort, hem d'incloure la vida. Reflexiona sobre el fet que parlar de pedagogia de la mort (només) ignora una part molt important, la vida. És per això que exposa la següent idea "morim des del

---

¹ Veure preguntes de l'entrevista a l'experta a l'Annex 1(1)

moment en què naixem, un ésser viu està viu precisament perquè té la convicció de mort, de que allò s'acaba". Considera, per tant, que la negació de la mort ens ha portat a crear un nou gran tabú a la societat. Aquesta idea s'adequa i coincideix amb Arnaiz (2003) "el tabú de la mort és només una part, però, d'un tabú molt més gran: la immensa dificultat per pensar i acceptar que res tingui a veure amb nosaltres és definitiu, ni segur, ni del tot cert" (p.7). Alhora, ressalta la idea de què el fet de morir en un món tan artificial ens ha conduït a la percepció de considerar que allò que es ven és el fet de ser jove, i aquest fet ens nega l'oportunitat d'acceptar el procés natural de la vida en què tot ésser viu acaba morint. A més, destacar la idea que la nostra temporalitat ens permet agafar més valor als moments que vivim i que el plantejament de finitud permetrà als infants arribar a un creixement personal (Larrull, 2005). Per concloure, destacar que la pedagogia de la mort pot ser referenciada com la construcció cap al sentit de la vida (Badia, 2015). És per això que per poder fer una bona tasca de la pedagogia de la mort caldrà tenir-la present com la pedagogia de la vida i de la mort donant per tant, als infants, l'oportunitat i la facilitat per comprendre que la mort és tan sols la fi de la vida i que si morim és perquè hem tingut la capacitat de viure i experimentar.

També, destacar com l'experta comenta que per fer un treball de la pedagogia de la vida i de la mort no es pot obviar en cap de les seves circumstàncies. Destaca que per fer un ús d'ella no s'ha d'esperar a haver viscut una mort propera ja que la mort ja està present a les aules i és una realitat que no es pot obviar, és una realitat de la vida. L'acte de ser un fet de la vida ha de comportar que els mestres no ajornin cap resposta i mostrin naturalitat vers les preguntes dels infants. Destaca la importància de donar resposta a les preguntes plantejades amb un vocabulari clar i que no doni lloc a dubte ni confusió. Aquesta idea concorda amb la idea proposada per Badia (2015) en què expressa que els infants són allunyats de la mort i totes les seves vivències en massa ocasions. Alhora, es fa un ús molt metafòric de les expressions (Arnaiz, 2003) i es crea un sentit equivocat de protecció en què es disfressa la realitat (Larrull, 2005). És pels motius esmentats que el present pla d'acció necessita un ús clar i concís del llenguatge sense donar lloc a ambigüitats.

Objectiu 2. Conèixer com es pot aplicar la pedagogia sistèmica per treballar la pedagogia de la mort a les aules d'Educació Infantil segons experts.

L'expert en pedagogia sistèmica² destaca que la base principal per treballar la pedagogia de la vida i de la mort (i qualsevol altre àmbit) és conèixer el seu entorn i sobretot considerar

---

² Veure preguntes de l'entrevista a l'expert a l'Annex 1(2)

que aquest ajudarà i influirà de manera directa en el desenvolupament dels infants. Per tant, cita “depenem dels altres per créixer i desenvolupar-nos, a nivell social no som éssers individuals sinó que creixem en grups, en tribus. La pedagogia sistèmica és una gran eina per un canvi de rumb en el mètode i la mentalitat de com ens eduquem”. Aquesta idea ens porta a establir una relació amb què les famílies tenen un paper vital en el desenvolupament dels infants. I com, per conèixer com es desenvolupen els infants i el perquè de les seves conductes, cal ser coneixedors i prendre consciència sobre els seus entorns més propers (Bronfenbrenner, 1987). Aquesta idea dóna valor i importància al fet d'incloure les famílies com a membres de l'educació i el creixement personal dels infants. Cal tenir present com, si som el que som, és precisament perquè hem conviscut amb unes casuístiques i un entorn concret, que ens ha condicionat i ens ha fet arribar a l'estat actual.

Per poder fer una bona aplicació de la pedagogia sistèmica en el procés de treballar la pedagogia de la vida i de la mort l'expert exposa com a criteris indispensables “al meu parer, la comunicació, els ordres de l'ajuda i els ordres de l'amor”. Pel que fa a la comunicació trobem aportacions que ens diuen que per exemple, el procés de pèrdua, serà ajudat sempre que hi hagi persones que l'acompanyin i el recolzin. Sempre que el procés sigui reconegut i respectat tindrà menys dificultats per ser acceptat (Cid, 2011). Alhora, destacar que treballar la mort haurà d'anar acompanyat de diàleg i reflexió (Arnaiz, 2003), mostrant-nos solidaris i acollidors (Feijoo i Pardo, 2003). D'altra banda, amb els ordres de l'ajuda i ordres de l'amor trobem referències en Hellinger (2012). Aquest, considera que la pedagogia sistèmica ha de seguir els ordres de l'amor i els ordres de l'ajuda que consisteixen en el dret a la pertinença, la jerarquia i l'equilibri entre el donar i rebre (Hellinger, 2012 citat a Deniau, Reolid, Rossell i Tarragó, 2016). Serà per tant, de vital importància, crear un espai de comunicació en què els infants puguin expressar les seves inquietuds lliurement i on es trobin amb la comoditat per fer-ho.

Per últim, destacar com l'expert considera “en referència als infants de 3 a 6 anys i la pedagogia sistèmica de la mort entenc que pot ser una gran eina per tornar a entendre que tant joves i grans som part de la vida i de la mort [...] al meu parer les nenes i nens tenen més sentit i enteniment de la mort del què pensem. El treball sistèmic normalitza el pas per la vida de tots nosaltres, si ho entenen ho normalitzaran com quelcom natural que fa part de tot. En canvi si nosaltres amaguem la mort i la veiem com quelcom individual i dramàtic, faran el mateix”. Alhora, afegeix “educar per entendre i normalitzar la mort com part de la vida. Tot ésser viu neix, viu i mor. Això és la vida. Viure la realitat també pels infants abans de sobre protegir de coses de les quals no se'ls pot protegir ja que tard o d'hora ho hauran

d'afrontar. Si els eduquem de joves ells faran el mateix amb els seus fills. Educació, educació i més educació". Aquestes aportacions cobren sentit conjuntament amb les de Badia (2015) que mostra una reflexió en què exposa que la pedagogia de la mort pot ser referenciada com la construcció cap el sentit de la vida o, alhora, a aportacions d'Arnaiz (2003) que exposa "la pedagogia de la mort té a veure amb el fet de cercar i construir el sentit de la vida [...]" (p.11). Tot allò que envolta la mort i els interrogants que s'hi plantegen ens porten a omplir la vida de sentit. Aquestes aportacions fan prendre consciència de la importància d'educar els infants amb el sentit de la vida però també amb el sentit de la mort. Cal normalitzar la mort com a part natural de la vida i que, tard o d'hora, ens arribarà a tots.

Objectiu 3. Analitzar el treball que es fa de la pedagogia de la mort actualment a les aules d'Educació Infantil.

Per últim, s'exposen els resultats obtinguts a partir dels qüestionaris elaborats a diversos mestres d'Educació Infantil que treballen la pedagogia de la vida i de la mort a les seves aules i que, alhora, són coneixedors de la pedagogia sistèmica. Cal tenir present que el qüestionari s'ha realitzat a un total de dinou mestres.

Pel que fa al tracte de la mort a l'escola s'exposa que tan sols dos mestres fan esment a què ho fan perquè ho consideren un contingut important a treballar. Per contra, catorze d'aquests mestres tan sols en fa ús en cas de mort propera i/o dotze d'ells quan els infants treuen el tema³. Aquesta realitat es contradiu amb la idea que estar preparats per la mort no hauria de ser una "assignatura" que es deixés per l'últim moment de la vida (Larrull, 2015). Tal i com diu Poch (1996) "aprendre a morir no és més que un capítol de l'assignatura d'aprendre a viure, i sembla evident que l'angoixa enfront la mort és inversament proporcional a la satisfacció de la vida" (p.25). Alhora, cal fer esment que és de vital importància que els infants ens puguin explicar allò que senten, expressant les seves emocions sempre que ho necessitin i entenent la mort (Cid, 2011). Per últim, destacar com amb els resultats sobre l'ús de la pedagogia de la vida i de la mort a les escoles s'evidencia que les escoles presenten un gran tabú sobre la mort (Badia, 2015). És per això que el proper pla d'acció té present la necessitat de donar sentit a la mort com a part inevitable de la vida.

Fent referència a la integració de les famílies en el procés del treball de la pedagogia de la vida i de la mort s'extreuen els següents resultats. Set mestres inclouen als familiars en el

---

³ Veure Annex 1(3)

projecte, vuit no ho fan i els quatre restants deriven la seva resposta a diverses casuístiques

⁴. Aquestes afirmacions marquen la rellevància d'aportacions com que és de vital importància que els mestres tinguin una comunicació regular amb les famílies (Cid, 2011), que l'educació infantil ha de ser una tasca compartida amb les famílies (Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire, 2003) i que les famílies tenen un paper vital en el desenvolupament dels infants (Bronfenbrenner, 1987). Per aquests motius, cal tenir present la rellevància de les famílies en el desenvolupament de l'infant, fent-les participants del seu procés d'aprenentatge.

Per últim, destacar quins són els recursos i/o estratègies que els mestres consideren que més manquen per poder fer una bona execució de la pedagogia de la vida i de la mort. Davant aquesta qüestió podem observar com de les quinze respostes obtingudes la que més destaca és la falta de formació, amb set respostes. Alhora, destacar diverses respostes com "tots" i/o "sentit comú/naturalitat" amb dues i tres respostes (a redactar per ells mateixos/es)⁵. Els resultats esmentats lliguen amb la idea que compartir moments i mostrar recursos als infants sobre la mort és igual d'important com que els mateixos mestres tinguin la formació necessària (Arnaiz, 2003). També, que per possibilitar la realitat de la mort a les famílies i els mateixos infants és necessari establir tutories formatives pels mateixos mestres (Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire, 2003) destacant que els mestres tard o d'hora, acaben vivint aquesta situació a les seves pròpies aules i han d'estar preparats per afrontar-les (Closa, 2015). Aquestes idees remonten a les de la primera experta a la seva entrevista que exposava que "els primers responsables són els que fan la formació inicial dels docents, això és el primer", és per això que el següent pla d'acció contempla la formació dels mestres.

4. DISSENY

Després de la recerca, les entrevistes i l'anàlisi de resultats, el següent projecte pretén apropar les escoles a abordar, des d'una vessant sistèmica, la pedagogia de la vida i de la mort. Per fer-ho, proposo un projecte per treballar-la als diversos nivells de cicle, de manera independent, en què participen infants, famílies i mestres. Cal destacar com en aquesta dinàmica influeixen diversos factors i té uns objectius diferents per cadascun dels participants.

Els objectius d'aquesta formació són els següents:

---

⁴ Veure Annex 1(4)

⁵ Veure Annex 1(5)

1. Apropiar els infants al significat de mort i donar-los eines i estratègies per afrontar-la, comprenent el moment evolutiu de cada infant i plantejant la resposta adient a cadascun d'ells.
2. Establir una relació de cooperació amb les famílies, donant resposta a les seves inquietuds, apropant-les a la idea de mort i ajudant-les a trencar les barreres front aquest tabú.
3. Potenciar el coneixement per part dels mestres de la pedagogia de la vida i de la mort trencant, per tant, les barreres front el tabú que aquesta comporta.
4. Establir una dinàmica tripartita en què participin famílies, mestres i infants conjuntament.

La següent proposta considera que els infants han d'estar preparats per aquesta realitat. Deixant, per tant, de fer-los vulnerables amb la desconexença que els caracteritzava fins ara, i, perdent així, el sentit de falsa protecció vers la seva persona. Alhora, considera que els mateixos mestres són els primers que necessiten formació i prendre consciència de la importància de treballar la pedagogia de la vida i de la mort, coneixent els seus beneficis i les diferents contribucions. Per últim, destacar com les famílies també han de prendre consciència sobre què significa morir, per què la ignorem i quins beneficis té pels seus infants conèixer-la.

El projecte està pensat per dur-lo a terme al llarg de tot un curs i va estructurat tenint present els diversos trimestres del curs escolar. Aquest, està plantejat en 5 eixos⁶.

1. Trenquem barreres
  - Vídeo
2. Sensibilitzem les aules
  - Beneficis
  - Continguts curriculars
  - Educar per la vida i la capacitat de fer-ho
  - Treball conjunt amb les famílies
3. Procedim a la coneixença
  - Reunió inicial
  - "La bústia de les inquietuds"

---

⁶ Veure explicació dels diversos eixos a l'Annex 2

- Rotllana de tancament
4. Cloenda
- Primera sessió
    - Visionat pel·lícula "Coco"
    - Rotllana
  - Segona sessió
    - Arbre genealògic
    - Creem "El Bosc dels arbres"
    - Plantejament "Diari dels arbres"
5. "Diari dels arbres"

Pel que fa a l'avaluació del projecte aquesta es proposa que tingui lloc via qüestionari. En acabar el projecte es presenta a les famílies un qüestionari en què poden expressar si han considerat útil el projecte, en quins aspectes de la seva vida han notat una millora, quins són els avantatges que els ha proporcionat, si consideren que hi ha hagut un aprenentatge per part dels seus infants...

5. CONCLUSIONS

Com a cloenda, el present article proposa unes conclusions que pretenen fer una síntesi d'aquells aspectes de la recerca més rellevants. Així com els resultats de l'anàlisi i les dades obtingudes a partir de les diverses entrevistes i qüestionaris. Alhora, també estableix les limitacions de l'estudi i la perspectiva de millora o ampliació.

Amb l'inici de la recerca es plantejava una pregunta d'investigació: Com es podia emprendre la pedagogia de la mort en el context de la pedagogia sistèmica amb infants de 3-6 anys? A partir d'aquesta, es plantejava un objectiu general que era: dissenyar una proposta per treballar la pedagogia de la mort a les aules d'Educació Infantil a partir de la pedagogia sistèmica. I d'ell, sorgien els següents objectius específics: en primer lloc, descriure una proposta de treball sobre la pedagogia de la mort a les aules d'Educació Infantil segons alguns experts. Seguidament, conèixer com es pot aplicar la pedagogia sistèmica per treballar la pedagogia de la mort a les aules d'Educació Infantil i per últim, analitzar la tasca que es fa de la pedagogia de la mort actualment a les aules d'Educació Infantil.

Després de la investigació i l'anàlisi de les aportacions dels diferents entrevistats, es va permetre evidenciar la necessitat d'establir algun tipus de dinàmica per treballar la pedagogia de la vida i de la mort en mà de la pedagogia sistèmica. D'aquesta manera, quedava evidència de la transcendència d'establir l'educació com una tasca compartida,

respectant els ideals i les conviccions de cada família i, tenint present els seus criteris i inseguretats. També, que l'objectiu principal front a qualsevol tasca és el benestar de l'infant i els beneficis que, la tasca proposada, els pugui aportar, en aquest cas, abordant la pedagogia de la vida i de la mort. Pel que fa a la pedagogia de la vida i de la mort cal destacar que ha de ser una pedagogia emprada tenint present que la mort és un fet existent a les aules i que no pot ser obviada. Per tant, caldrà que els docents rebin una formació inicial desde les mateixes facultats en què s'abordi el tema de la mort però, sobretot, es potenciï l'expressió lliure d'aquesta. Per últim, cal fer esment de com la pedagogia de la vida i de la mort estableix de mesura "preventiva" aquells aspectes que es treballaran de manera posterior a la pèrdua, duent a terme una pedagogia del dol.

La utilitat del present estudi és abastir les escoles amb diversos recursos per treballar la pedagogia de la vida i de la mort. Així com també, conscienciar a la societat occidental de la necessitat immediata de canvi vers la concepció de la mort. Cal fer esment que la proposta del projecte-formació hauria d'adequar-se als ideals de cada escola i al ritme i necessitats dels infants, famílies i mestres que treballassin sobre ell. Per tant, serà una pauta orientativa d'aquells aspectes més importants a treballar, contemplant que, en tot moment pot tenir modificacions en la seva estructura.

Limitacions i prospectiva

Com a limitacions destacaria la situació viscuda amb la COVID-19 que no ha permès l'elaboració d'entrevistes tal qual estaven previstes i ha minvat el número de resultats obtinguts vers aquells esperats. Alhora, fer esment de com la mateixa problemàtica de l'estudi, que era la desconexió del tracte de la mort amb els infants, i els tabús de la societat front aquesta, ha suposat una limitació innegable, ja que ha marcat el rebuig de molts mestres vers aquest estudi. També, proposaria un treball previ que contemplés la idea de finitud i/o de cicle vital establint paral·lelismes amb la vida i la mort. Per acabar, destacar la importància de no haver pogut concebre la pedagogia de la mort com a pedagogia de la vida i de la mort des d'un inici, aquesta percepció no m'ha permès obtenir una visió més àmplia del tema fins un moment força avançat de l'estudi.

Pel que fa a la prospectiva de l'article s'espera que pugui ser útil per aquells docents que han començat un procés de presa de consciència vers la normalització de la mort. Per contra, s'espera que remogui les consciències d'aquells que encara no han emprès aquest procés.

6. REFERÈNCIES

Albo, P. i Auladell, P. (2009). *Agnès Atzur*. Barcelona: Thule.

Almirall, M. (2011). *Com els explico la mort?*. 06/10/2019, de Ara Criatures Sitio web:
https://criatures.ara.cat/blogs/pedra-paper-tisora/explico-mort_6_462013795.html

Anderson, K. (Productor) i Molina, A., i Unkrich, L. (Dir.). (2017). *Coco* [Pel·lícula]. Estats Units: Pixar i Walt Disney Pictures.

Arnaiz, V. (2003). *Del tabú del sexe al tabú de la mort*. 12-11-2019, de Editorial Graó Sitio web: <https://www.grao.com/es/producto/del-tabu-del-sexe-al-tabu-que-amaga-la-mort>

Arnaiz, V. (2003). *Deu propostes per a una pedagogia de la mort*. 12-11-2019, de Editorial Graó Sitio web: <https://www.grao.com/es/producto/deu-propostes-per-a-una-pedagogia-de-la-mort>

Arnaiz, V. (2003). *Diez propuestas para una pedagogía de la muerte*. Aula de Innovación Educativa, 12, -.

Arnaiz, V. (2003). *Pensar, hablar de la muerte y comprometerse con la vida*. 20-10-2019, de Editorial Graó Sitio web: <https://www.grao.com/es/producto/pensar-hablar-de-la-muerte-y-comprometerse-con-la-vida>

Arnaiz, V. (2003). *¿Podemos hablar de la muerte en la escuela y en el instituto?*. 12-11-2019, de Editorial Graó Sitio web: <https://www.grao.com/es/producto/-podemos-hablar-de-la-muerte-en-la-escuela-y-en-el-instituto>

Badia, M. (2015). *T'ho prometo Knister: Guia didàctica*. Barcelona: Subdirecció General de la Llengua i Plurilingüisme i Servei d'Immersiò i Acolliment Lingüístics.

Ballesteros, N. i Blanch, S. (2017). *Acollir i acompanyar el dol en l'etapa d'educació infantil*. 06/10/2019, de El diari del'educació Sitio web: http://diarieducacio.cat/acollir-acompanyar-dol-letapa-deducacio-infantil/?utm_source=Subscriptors&utm_campaign=6af93b4de4-EMAIL_CAMPAIGN_2016_11_24&utm_medium=email&utm_term=0_80c91da0fa-6af93b4de4-157772257

Ballesteros, N., Tàpia, I. i Sitko, E. (s.d.) *El camí del Dan*. Barcelona: Associació Aves.

- Ballesteros, N., Tàpia, I. i Sitko, E. (s.d.) *El camí de la Lua*. Barcelona: Associació Aves.
- Bauer, J. (2002): *El ángel del abuelo*. Salamanca. Loguez Ediciones.
- Bausà, R. i Peris, C. (2004). *Bona nit, avi!* Santa Marta de Tormes: Lóquez.
- Bertalanffy, L. von (1976). *Teoría general de los sistemas*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Blanco, L. i Gebellí, N. (2017). *La pedagogia de la vida i la mort en els infants*. 06/10/2019, de Vilaweb Sitio web: <https://www.vilaweb.cat/noticies/la-pedagogia-de-la-vida-i-la-mort-en-els-infants/>
- Bluth, D., Goldman, G., i Pomeroy, J. (Productor) i Bluth, D. (Dir.). (1988). *En busca del valle encantado* [Pel·lícula]. Estats Units: Amblin Entertainment i Sullivan Bluth Studios.
- Brami, E. y Schamp, T. (2000): *Como todo lo que nace*. París. Kókinos.
- Bronfenbrenner, U. (1987). *La ecología del desarrollo humano*. Barcelona: Paidós Iberica.
- Canals, M. i Aguilar, S. (2011). *L'Amiga invisible: la mort*. Barcelona: Salvatella.
- Cecchi, V., Cecchi, R. (Productors) i D'Alò, E. (Dir.). (2000). *Historia de una gaviota* [Pel·lícula]. Itàlia: Paramount films.
- Cid, L. (2011). *Explícame qué ha pasado: Guía para ayudar a los adultos a hablar de la muerte y el duelo con los niños*. Madrid: Fundación Mario Losantos del Campo (FMLC).
- Closa. (2015). *Acompanyant el dol d'un infant*. Comunitat Valenciana: Reico.
- Company, M. (1994). *El Santi i la Nona*. Adéu àvia. Barcelona: Timun Mas.
- Cortina, i col·laboradors. (s.d.). *Guia i orientacions per a l'atenció al dol des dels centres educatius*. 18/10/2019, de Gobierno de España; Ministerio de Educación, cultura y deporte Sitio web: <https://www.cop-cv.org/db/docu/1801311553180vLtB1wC73Qz.pdf>
- Deniau, L., Reolid, M., Rossell, V, Tarragó, E.. (2016). *Pedagogia sistèmica: un canvi de mirada**. Comunicació Educativa, 29, 39-46.
- Departament d'ensenyament (2016). *Currículum i orientacions educació infantil*. Segon

Cicle. Generalitat de Catalunya. Recuperat a l'adreça:
<http://ensenyament.gencat.cat/web/.content/home/departament/publicacions/colleccions/curriculum/curriculum-infantil-2n-cicle.pdf>

Díaz, I. (2004). *I ara on és?*. Barcelona: Viena editorial.

Díaz, P. (2016). *Hablemos de duelo: Manual práctico para abordar la muerte con niños y adolescentes*. Madrid: Fundación Mario Losantos del Campo.

Disney, W. (Productor) i Dodd Hand, D. (Dir.). (1942). *Bambi* [Pel·lícula]. Estats Units: Walt Disney Productions.

Duelo, J. (2000). *Sola i de dol?*. Barcelona: Fundación Dialnet.

Erlbruch, W. (2017). *El pato y la muerte*. Albotote: Barbara Fiore Editora.

Espanya. Reial Decret-llei 1630/2006, pel qual s'estableixen els ensenyaments mínims del segon cicle d'educació infantil. *Boletín Oficial del Estado*, 29 de desembre de 2007, núm 4 («BOE» 4, de 4-1-2007)

Esquerda, M. i Agustí, A.M.. (2010). *El nen i la mort: Acompanyar els infants i els adolescents en la pèrdua d'una persona estimada*. Barcelona: Pagès editors.

Eulate, A. (2010). *Cuerpo de nube*. Madrid: Cuento de Luz.

Feijoo, P. i Pardo, A.B. (2003). Aula de Innovación Educativa. [Versió electrònica]. Revista Aula de Innovación Educativa 122.

Fernández, I. (2013). *El Joan ha mort*. Barcelona: Pagès editors.

Gallego, T. (2014). *Cómo viven los niños el proceso de duelo*. 06/10/2019, de Psicopedia.org Sitio web:
<https://psicopedia.org/3149/como-viven-los-ninos-el-proceso-de-duelo/>

Gil, M. A. (2007). *El jardí del meu avi*. Barcelona: Bellaterra.

Gonzalo, P. (2017). *La relació escola-família i la seva influència en els infants*. 29-01-2020, de El diari de l'educació Sitio web:
<https://diarieducacio.cat/relacio-escola-familia-seva-influencia-infants/>

Grup Mutuam. (2015). *Constel·lacions familiars: una teràpia que ajuda a entendre les persones*. 17-03-2020, de Grup Mutuam Sitio web:

<https://www.mutuam.cat/blog/gent-gran-i-dependencia/les-constel%C2%B7lacions-familiars-la-terapia-que-mira-els-sistemes-familiars-per-entendre-les-persones>

Gutiérrez, N. (2011). *¿Dónde está güelita Queta?* Barcelona: Destino.

Hahn, D. (Productor) i Allers, R., i Minkoff, R. (Dir.). (1994). *El rei lleó* [Pel·lícula]. Estats Units: Walt Disney Animation Studios i Walt Disney Pictures.

Hellinger, B. (2012). *Los órdenes de la ayuda*. 3a ed. Buenos Aires: Alma Lepik.

Hellinger Scienza. (1978). *Constelaciones Familiares Originales Hellinger®*. 17-03-2020, de Hellinger Scienza Sitio web: <https://www.hellinger.com/es/home/constelaciones-familiares-hellinger/>

Herrán, González, Navarro, Bravo i Freire. (2003). *L'educació per a la mort a l'etapa infantil. Selecció de propostes*. Guix d'Infantil, 12, 14-18.

Hickner, S. (Productor) i Wells, S. (Dir.). (1995). *Balto* [Pel·lícula]. Estats Units: Amblin Entertainment.

Holden, D. (1993). *El mejor truco del abuelo*. México. Fondo de Cultura Económica.

Hole, S. (2013). *El cielo de Anna*. Barcelona: Kókinos.

Kikuta, M. (2008). *Et puc veure sempre que vulgui*. Barcelona: Glénat.

Kroen, W.C. (1996). *Cómo ayudar a los niños a afrontar la pérdida de un ser querido*. Barcelona: Oniro.

La Baula. (2017). *Com explicar la mort als infants?*. 06/10/2019, de La Baula Sitio web: <https://labaula.org/com-explicar-la-mort-als-infants/>

Larrull, C. (2005). *Antropologia de la mort i el dol*. Barcelona: Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya (DOGC núm.: 4182 de 26.07.2004).

Lumbreras, G. (2019). *Dol Infantil*. 26/04/2020, Sitio web: <https://www.dolinfantil.com/>

Marín, S. (2013). *Contextos de desenvolupament; Família. La relació i la participació de les famílies a l'escola, treball final de grau de mestre d'educació infantil(23)*. Vic: Universitat de Vic: Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes.

Mundy, M. (2002). *Cuando estoy triste ante la pérdida de un ser querido*. Madrid. San Pablo.

- Parellada, C. (2006). *La pedagogía sistémica: un nuevo paradigma educativo*. 17-03-2020, de (ICE Universidad Autónoma de Barcelona Sitio web: <https://aebh.net/wp-content/uploads/2013/08/Carles-Parellada-Enrich-la-pedagogia-sistemica.pdf>
- Parera, N. (2015). *El meu avi i jo*. Barcelona: Juventut.
- Poch, C. (1996). *De la vida i de la mort*. Barcelona: Claret.
- Prats, J. D. (2003). *Així era l'avi*. Barcelona: Parramón.
- Psicopedia.org (2019). *El duelo infantil. Una guía para adultos (PDF)*. 06/10/2019, de Psicopedia.org Sitio web: <https://psicopedia.org/1669/el-duelo-infantil-una-guia-para-adultos-pdf/>
- Ramírez, A-L. (2005). *Així és la vida*. València: Editorial Diálogo.
- Ramos, N. (2012). *Jana, estel etern*. Barcelona: Serv. de suport al dol de Ponent.
- Regojo, J. i Borràs, L. (2012). *En Max i la seva ombra*. Barcelona: Proteus.
- Rodríguez, P. (2015). *Mercè Traveset: "La interioritat s'ha exclòs de l'escola"*. 12-01-2020, de El diari de l'educació Sitio web: <https://diarieducacio.cat/merce-traveset-la-interioritat-sha-exclos-de-lescola/>
- Ryan, V. (2002). *Cuando los abuelos nos dejan: Como superar el dolor*. Madrid. San Pablo.
- Schössow, P. (2017). *¿Cómo es posible? La historia de Elvis*. Salamanca: Lóquez.
- Somers, P. (2005). *El nen dels estels*. Barcelona: ING Edicions.
- Teckentrup, B. (2013). *El árbol de los recuerdos*. Madrid: Nube ocho.
- Traveset, M. (2007). *La pedagogía sistémica. Fundamentos y práctica*. Barcelona: Graó.
- Ventura, A. i Delicado, F. (2000). *El Tren*. Salamanca. Loquez.
- Verrept, P. (2000). *Et trobo a faltar*. Barcelona: Joventut.
- Walters, G. (Productor) i Stanton, A., i Unkrich, L. (Dir.). (2003). *Buscant a Nemo* [Pel·lícula]. Estats Units: Walt Disney Pictures i Pixar Animation Studios.

Wilhelm, H. (1989). *Jo sempre t'estimaré*. Ed. Joventut. Barcelona

Yumoto, K. (2009). *El oso y el gato salvaje*. Madrid: Corimbo.

ANNEXOS

Annex 1

Annex 1(1)

- 1.Com definiries la pedagogia de la mort?
- 2.Per què creus que la mort és veritablement important de ser tractada a les aules?
- 3.Creus que és necessari que sigui inclosa com a continguts curriculars?
- 4.Quines creus que són les accions principals que s'han de dur a terme per posar en pràctica la pedagogia de la mort? Quins creus que
són els elements clau que no poden faltar en el moment de treballar la pedagogia de la mort amb els infants?
- 5.Quins beneficis consideres que té el treball de la pedagogia de la mort?
- 6.En cas d'una escola que té present la pedagogia de la mort, la treballaries de manera pre, durant o post una situació de pèrdua?
- 7.Com afrontaries el tema dels tabús de les famílies sobre el tema? En cas de trobar-te amb una família totalment reticent com ho
afrontaries?
- 8.Creus que la pedagogia de la mort és lo suficientment transcendent com per contrarestar els tabús que tenim a la societat sobre la
mort?
- 9.Coneixes la pedagogia sistèmica? (Exposar cas TFG)
- 10.Veus útil elaborar un pla d'acció en què es faci una dinàmica sobre la pedagogia de la mort amb famílies, mestres i infants alhora?
- 11.Com plantejaries tu una dinàmica d'aquestes a una aula ordinària?
- 12.Quines creus que són les tècniques si recursos de la pedagogia de la mort que no podrien quedar excloses en un treball d'aquestes
característiques?

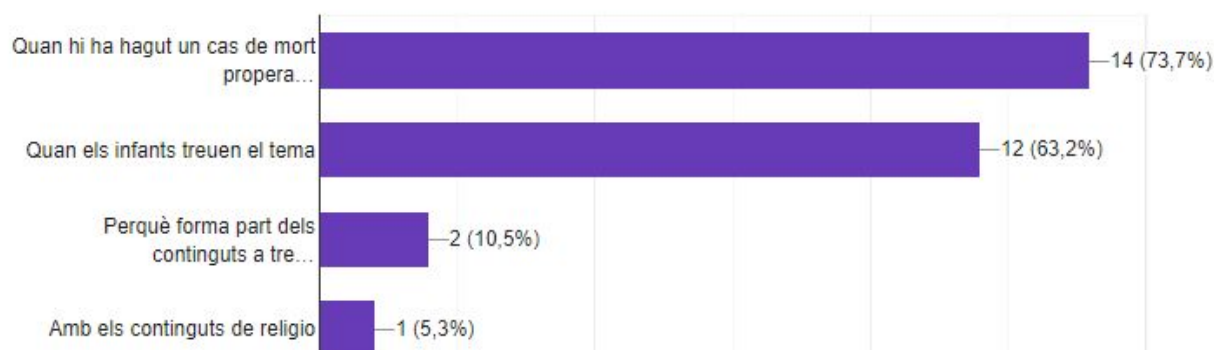
Annex 1(2)

1. Com definiries la pedagogia sistèmica?
2. Quins criteris ha de tenir la pedagogia sistèmica?
3. Quines són les tècniques o recursos de la pedagogia sistèmica?
4. Coneixes la pedagogia de la mort? (Exposar TFG) En cas afirmatiu, què en penses

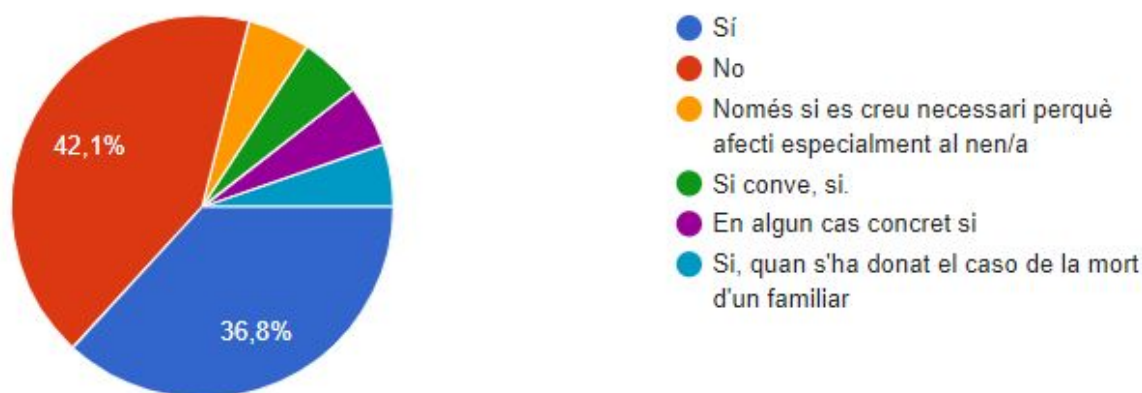
d'ella?

5. De quina manera creus que la pedagogia sistèmica pot influir a l'hora de treballar la pedagogia de la mort?
6. Quins són els aspectes clau a tenir en compte a l'hora d'aplicar la pedagogia sistèmica per treballar la pedagogia de la mort?
7. Quins són els beneficis que consideres que la pedagogia sistèmica podria aportar a l'hora de treballar la pedagogia de la mort? Com creus que aquesta podria influir en la vida d'un infant?
8. Com creus que es podria dur a terme una feina/treball/dinàmica per treballar la pedagogia de la mort basant-se en la pedagogia sistèmica?
9. Veus útil elaborar un pla d'acció en què es faci una dinàmica sobre la pedagogia de la mort amb famílies, mestres i infants alhora?
10. Com plantejaries tu una dinàmica d'aquestes a una aula ordinària?
11. De quina manera creus que es podria fer un treball amb les famílies sobre la pedagogia de la mort tenint present la pedagogia sistèmica?

Annex 1(3)

Annex 1(4)

Annex 1(5)

1. Tots. No hi ha recursos a l'escola. És la tutora que busca el recurs que pot ser més adient.
2. Llibres
3. Formació als docents
4. Un treball específic sobre el tema i coordinat amb tot el claustre
5. Perdre la por a parlar del tema, ja que segueix sent "tabú".
6. Formació
7. Més formació als adults (pares/mares i tutors/es
8. Crec que ens falta formació
9. Més formació dels mestres per tractar-ho
10. Formació
11. estones contemplades en el currículum escolar
12. El sentit comú
13. La naturalitat en la q s'hauria de portar aquest tema. Posem tabús a un tema que hauria de ser natural.
14. Coneixement del protocol d'actuació marcat per la conselleria corresponent
15. Més recursos

Recompte:

Respostes	Recompte
Tots	2
Llibre	1
Formació (Importància claustre)	7
Currículum	1
Sentit Comú/Naturalitat	2
Protocol actuació conselleria	1
Pèrdua tabús	1

Annex 2

1. Presentació “Trenquem barreres”

Per fer una tasca posterior amb els infants es considera que, de manera prèvia, cal fer una feina amb els adults, és a dir, amb els mestres i les famílies. És per això que el projecte comença amb una petita formació que ajudi a situar-se en el context a treballar.

El fet que la societat contempli la mort com el tabú més gran de l'actualitat suposa que necessita d'una presa de consciència per part d'aquells encarregats de fer créixer l'infant en un entorn que fomenti el seu desenvolupament cognitiu, integral i emocional. És per això que en un primer moment, i com a punt de partida d'aquest projecte, es presenta un vídeo als mestres i a les famílies amb l'objectiu de, sensibilitzar-los amb la mort i tot el que ella comporta, trencar els tabús, trencar les barreres i reflexionar sobre la importància que té l'apropament d'aquesta als infants més petits.

El següent vídeo pretén fer reflexionar sobre com per poder entendre i acceptar la mort cal, en primer lloc, comprendre la vida. Comprendre la vida implica prendre consciència que educar per la vida ha de contemplar la idea del morir, presentant llavors la idea d'ésser viu com aquell que té la convicció de mort. Alhora, pretén fer comprendre de com hi ha vegades que per entendre allò que ens passa a nosaltres mateixos hem de veure-ho reflectit en d'altres persones. Per fer-ho, el vídeo mostra el procés de la vida a partir del creixement d'una persona, exposant diversos conceptes que proposa la pedagogia de la vida i de la mort i proposant una reflexió sobre l'educació que donem als nostres infants. Realment ocultar-los la mort els apropa més a la felicitat? O tan sols els evitem un patiment que els desconcertarà en un futur molt més proper del que esperem?

Link al vídeo → <https://www.youtube.com/watch?v=kICtWkZ8M9c>

Posteriorment a la visualització del vídeo, i de manera voluntària, es convida a exposar aquells sentiments i emocions que el vídeo en qüestió hagi pogut produir. S'espera de l'encarregat/da de la sessió que guiï les diverses aportacions i les vagi reconduint cap a l'acceptació de la mort com a part de la vida. Es considera que la importància d'aquesta primera part no és tant convèncer com fer reflexionar. Pretén remoure i sacsejar els pensaments més ocults i ajudar a buscar-los un sentit. Implica, principalment, començar un procés complex: la presa de consciència i sobretot, la negació de qualsevol evidència que envolti la realitat de la mort.

Es proposa que l'activitat tingui lloc a l'escola i està plantejada perquè sigui dirigida per un expert/a en pedagogia de la vida i de la mort.

2. Sensibilitzem les aules

En una segona sessió es proposa una xerrada formativa per un expert/a en pedagogia de la vida i de la mort i un altre en pedagogia sistèmica de manera conjunta. La següent xerrada va destinada als mateixos destinataris que la sessió anterior i té el mateix objectiu principal: la presa de consciència.

Aquesta xerrada pretén establir relacions amb conceptes més teòrics i continguts que ajudin a comprendre la importància de treballar la pedagogia de la vida i de la mort de manera conjunta amb les famílies. És per això que presenta els ítems següents:

Beneficis

En primer lloc, pretén establir els diversos beneficis que té el treball de la pedagogia de la vida i de la mort. Fent esment que, el treball d'aquesta, suposa oferir salut mental i emocional als infants però també a les pròpies famílies. Cal plasmar com a benefici la capacitat d'incloure una situació de dolor en la vida diària de l'escola, donant respostes als infants i fent equip amb les persones que envolten el context en qüestió. Alhora, estableix com a benefici l'evidència de no negar una realitat als infants cosa que, transmet força i actitud, ens apropa a la paraula esperança i a la projectiva de superació. Per acabar, fer esment de la importància que té adonar-te que, durant moments complicats o difícils de tractar, tens persones al teu voltant que et donen suport, en la mida del possible, de manera incondicional. Els infants amb el treball de la vida i de la mort obtindran beneficis a l'aquí, l'avui i l'ara... però també al futur.

Continguts curriculars

Pretén justificar el valor de treballar la pedagogia de la vida i de la mort i mostrar la certesa que, d'alguna manera, ja queda reflectida en els continguts curriculars a treballar pels infants. Proposa destacar i acceptar que d'alguna manera la mort ja està dins el Currículum d'Infantil tot i que no apareix d'una manera explícita. Presenta com, de manera sistemàtica, treballem en tot moment la temporalitat i el desenvolupament temporal, per exemple, de les estacions de l'any. Cal fer-li la volta i mostrar que la mort no és res més que part d'aquesta temporalitat i que, per tant, ja està sent treballada, tan sols falta posar nom i evidències a una realitat existent.

Es poden plantejar les preguntes següents:

- És al Currículum? → Sí, però no com a tal.
- S'aprofita allò que hi ha? → No

- De què depèn? De la mirada del docent. La mirada del docent farà que allò que hi ha al Currículum, tot i no ser de manera explícita, es pugui treballar.

Educar per la vida i capacitat per fer-ho

Es parteix de la consideració que reflexionar i treballar sobre la vida, també inclou reflexionar sobre el final d'aquesta. Fer una reflexió de com, dediquem, i amb això no es vol dir que estigui malament, tot el nostre potencial, la nostra energia, la nostra capacitat i el nostre coneixement en treballar aspectes pedagògics de la vida i tot el que ella comporta. Aquest fet té lloc perquè es considera que l'escola és vida, però, no ens adonem que es passa "de puntetes" i no ens parem a abordar una altra realitat que forma part d'aquesta, la mort de manera més implícita. És important que es treballi perquè la mort és present a les aules, és una realitat i un fet que acaba succeïnt, no pot ser obviada. Si es diu que l'escola és vida i forma part d'aquesta... Com pot ser que ella mateixa aïlli aquesta realitat?

Treball conjunt amb les famílies

Cal establir relacions amb els vincles afectius més propers dels infants. Cal ressaltar la idea que no som tan sols una escola, sinó que som una escola i ben àmplia en la qual interactuen diversos factors. Destacar la importància de disposar la confiança en els mestres, de la mateixa manera que aquests han de disposar-la a les famílies. Perquè això sigui possible cal que ambdós estiguin informats i que, les famílies, siguin coneixedores d'aquells temes que es tracten a l'escola, fins i tot, formant-ne part. Alhora, cal fer esment que no tan sols es necessita de la informació sinó que, també, de la complicitat. Es considera complicitat a aquella qualitat de còmplice en què ens necessitem perquè treballem junts, treballem plegats i treballem alhora. L'escola no dona uns deures que les famílies han de fer. No es tracta que l'escola faci una tasca i les famílies una altra, es tracta que entre tots, aportant diverses idees, creem una tasca conjunta.

3. Procedim a la coneixença

Amb l'arribada de l'inici del nou curs els/les mestres d'Educació Infantil informen a les famílies i als infants en què consisteix el projecte "Trenquem barreres".

Reunió inicial

A la reunió d'inici de curs es presenta el nou projecte d'escola que pretén donar a conèixer la mort als infants gràcies a la pedagogia de la vida i de la mort. Aquesta tasca esdevé possible gràcies a la complicitat i el treball comú de l'escola i les famílies tal i com ha estat esmentat als punts anteriors.

El projecte queda dividit al llarg dels tres trimestres del curs. Al llarg de cadascun d'ells es donen diversos recursos a les famílies per apropar els infants a la idea de mort des de casa. Els recursos estaran a l'abast de les famílies a l'escola i elles mateixes s'organitzaran. Té la intencionalitat que totes les famílies puguin visionar el màxim d'ells:

CONTES		
Nom	Síntesi	
1. AGNÈS ATZUR	<p>"L'Agnès troba a faltar el seu amic Miquel, ella no sap què passa i segueix jugant mentre l'espera. En Miquel no tornarà perquè és mort; per això decideix sembrar la llavor d'un arbre per poder-lo recordar i veure sempre".</p>	
2. AIXÍ ERA L'AVI	<p>"Un avi molt dolç es va fer pastisser i va fer molts pastissos fins a trobar el pastís ideal dels seus somnis. El seu net el recorda, perquè ell ja no hi és".</p>	
3. BONA NIT, AVI!	<p>"La Marta ha viscut la mort del seu avi. Un vespre estava amb la seva mare al jardí, perquè estava molt trista i l'estava consolant; va mirar el cel i va veure com una estrella li picava l'ullet. I es va preguntar si podia ser l'avi".</p>	
4. ¿CÓMO ES POSIBLE? LA HISTORIA DE ELVIS	<p>"Una nena porta una gran bossa de mà i tothom es pregunta per què: el seu canari ha mort i el vol enterrar. Quan la gent li pregunta, explica com era i com de bé cantava".</p>	

5. COMO TODO LO QUE NACE	<p>“Com qualsevol planta o animal de la natura que neix, està ufana i un dia comença a arrugar-se i canviar de color fins que cau. El temps se'ns acabarà i ja no serem aquí...”</p>	
6. CUANDO ESTOY TRISTE ANTE LA PÉRDIDA DE UN SER QUERIDO	<p>“Descriu els sentiments més comuns davant la mort i proposa què fer amb ells”.</p>	
7. CUANDO LOS ABUELOS NOS DEJAN	<p>“Els fullets d'aquest llibre descriuen els difícils dies anteriors i posteriors a la mort d'un avi. Exploreu el significat de la mort i del cel, i com es pot estar en unió espiritual amb l'avi que ha mort”.</p>	
8. CUERPO DE NUBE	<p>“En Kor Derito era una ovella molt especial: tenia el cos de núvol. Com que no era de llana igual que la resta d'ovelles, sempre el deixaven de costat. Un dia es va posar malalt i la seva mare Delia el va cuidar amb molt d'amor, però finalment, es va morir. Llavors, la Delia va veure que el núvol que cobria el cos del seu filllet ja no hi era, només hi havia un cabdell de llana ben blanca, va mirar al cel i va descobrir el núvol més bonic i lluent de tots, que era el del seu filllet Kor”.</p>	

<p>9. ¿DÓNDE ESTÁ GÜELITA QUETA?</p>	<p>“L'àvia s'ha mort, però utilitzen els records per recordar la seva veu, les seves mans, els seus objectes personals... S'adonen que sempre que hi pensin, estarà amb ells”.</p>	
<p>10. EL ÁNGEL DEL ABUELO</p>	<p>“L'avi d'aquesta història tenia un àngel que el va acompanyar tota la seva vida, des que va néixer, quan de petit es podia fer mal, quan de gran va anar a la guerra, quan es va casar i quan va tenir fills, de vellet, fins al final de la vida”.</p>	
<p>11. EL ÁRBOL DE LOS RECUERDOS</p>	<p>“La guineu del bosc era molt velleta i es va morir. Tots els habitants del bosc van anar a observar-la i a acomiadar-se, no s'imaginaven una vida sense ella. Mentre la recordaven va començar a créixer un arbre”.</p>	
<p>12. EL CAMÍ DE LA LUA</p>	<p>“La Lua perd el seu pare i està perduda dins la seva tristesa; la seva mare, la seva àvia, la seva mestra i els seus amics l'ajuden a acomiadar-se'n i a passar per totes les etapes del dol”.</p>	
<p>13. EL CAMÍ DEL DAN</p>	<p>“El Dan perd a la seva mare i està perdut dins la seva tristesa; el seu pare, la seva àvia, la seva mestra i els seus amics l'ajuden a acomiadar-se'n i a passar per totes les etapes del dol”.</p>	

<p>14. EL CIELO DE ANNA</p>	<p>“Quan arriba el dia del funeral de la mare, l'Anna se sent estranya, no sap què té. Prefereix estar en un altre món on recorda tot el que feia amb la mare, i el pare decideix acompanyar-l'hi. Però veuen que han de tornar al món real per poder assistir al funeral”.</p>	
<p>15. EL JARDÍ DEL MEU AVI</p>	<p>“L'avi Martí té un jardí on hi ha moltes plantes que creixen, i si agafen una malaltia, l'avi s'encarrega de combatre-la, encara que quan són molt velles es moren”.</p>	
<p>16. EL JOAN HA MORT</p>	<p>“El conte va adreçat a nens, i no tan nens, i explica la malaltia, la mort i el dol d'un familiar proper”.</p>	
<p>17. EL MEJOR TRUCO DEL ABUELO</p>	<p>“Aquesta és una història veritable sobre la manera en què una nena experimenta la malaltia i mort del seu avi. Dona respostes a preguntes que l'infant potser no sap expressar. Aquells que estimem mai abandonen el nostre cor... Aquest és el millor truc de l'amor”.</p>	

<p>18. EL MEU AVI I JO</p>	<p>"La protagonista juga cada dia amb el seu avi Simó a amagar petons. Però un dia l'avi s'oblida de respirar, i li diuen que no tornarà. El seu dol serà més suportable gràcies a la interacció amb la seva mare, i al petó que el seu avi li va deixar perquè el recordés quan no hi fos..."</p>	
<p>19. EL NEN DELS ESTELS</p>	<p>"Comença l'escola i quan expliquen què han fet durant l'estiu, la Clara explica que ha perdut el seu germanet, i el Pol, la seva àvia; i tenen molts dubtes que la mestra resol; i decideixen fer un racó per recordar aquells que ja no hi són".</p>	
<p>20. EL OSO Y EL GATO SALVAJE</p>	<p>"Un os estava plorant perquè el seu amic ocell havia mort, va talar un arbre i va fer una caixa per enterrar-lo. Un dia passejant pel bosc va conèixer a un gat salvatge que tenia un violí".</p>	
<p>21. EL SANTI I LA NONA</p>	<p>"La Nona viu la mort de la seva àvia, però no acaba d'entendre què és el que passa. El seu amic imaginari Santi li explica què és la mort, viatjant a través del temps i la seva família".</p>	

<p>22. EL PATO Y LA MUERTE</p>	<p>“La mort es personifica en una acompanyant silenciosa i lleugera, que sempre acompanya l'ànec ni que ell no ho percebi, quan aquest és conscient de la seva presència li explica les seves inquietuds sobre la mort, i ella li respon els dubtes”.</p>	
<p>23. EL TREN</p>	<p>“És la història de l'oncle Juanito, i el seu nebot Pablo. S'agafaven de la mà i se n'anaven amb tren, "fins que un dia el tren es va parar". I en Pablo no entenia, i ningú li explicava, per què l'oncle Juanito no hi era”.</p>	
<p>24. EN MAX I LA SEVA OMBRA</p>	<p>En Max té una ombra que no acaba d'entendre. El conte és una conversa entre el Max i l'ombra (la Mort).</p>	
<p>25. ET PUC VEURE SEMPRE QUE VULGUI</p>	<p>“Un gosset anomenat Shiro pateix la desaparició de la seva mestressa la Miki. Aprèn que si tanca els ulls pot recordar-la i passar el dol de la millor manera possible, i comprendre que allà on sigui estarà sempre amb ell”.</p>	

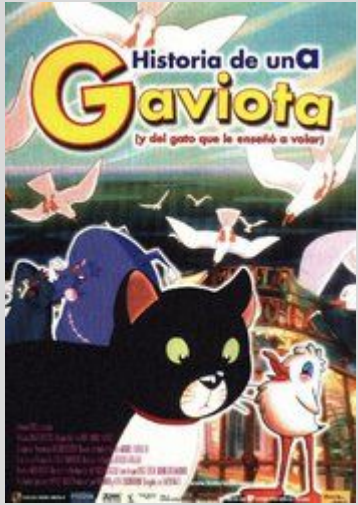
<p>26. ET TROBO A FALTAR</p>	<p>“La Joana, amiga del protagonista, canvia de casa. Aquest fet el fa pensar en l'àvia, i trobar-la més a faltar. I compara com l'àvia va marxar per sempre i la Joana no”.</p>	
<p>27. JO SEMPRE T'ESTIMARÉ</p>	<p>“El protagonista d'aquesta història tenia una gossa que es deia Elfi, ho feien tot junts, i cada nit abans d'anar a dormir ell li deia: jo sempre t'estimaré. Però van passar els anys i l'Elfi va morir, tota la família estava molt trista perquè mai li havien dit que l'estimaven, creien que no era necessari perquè ella ja ho sabia. En canvi ell estava més tranquil, cada nit li ho havia dit. I segueix pensant que quan tingui una altra mascota, sigui quina sigui cada nit li dirà: jo sempre t'estimaré”.</p>	
<p>28. JANA, ESTEL ETERN</p>	<p>“La Jana és una nena que ha mort, i està al cel; però no entén què passa. Per això parla amb l'Estel del Nord que li explica què està passant”.</p>	

<p>29. L'AMIGA INVISIBLE</p>	<p>L'àvia de l'Anna s'ha mort, i ella s'ha tornat de blanc i negre, i apareix l'Anna de color, una amiga que li farà superar la mort de la seva àvia i tornar a tenir tots els colors.</p>	
-------------------------------------	--	---

PEL·LÍCULES		
Nom	Sinopsi	
<p>1. A LA RECERCA DE LA VALL ENCANTADA</p>	<p>“Piecitos és un dinosaure que perd a la seva mare per culpa d'un T-rex, i ha de fer un llarg viatge per arribar a la terra segura, ja que les seves terres han estat envaïdes per dinosaures carnívors. Acaba ajuntant-se amb un grup de dinosaures orfes per superar les dificultats”.</p>	
<p>2. BALTO</p>	<p>“És la història d'una nena que està malalta de diftèria en un poble llunyà d'Alaska. L'any 1952 el transport eren trineus de gossos. I Balto és un gos que aconsegueix fer arribar medicaments al poble per salvar la vida de molts nens afectats”.</p>	

<p>3. BAMBI</p>	<p>“Bambi és la història d'un cervatell que perd a la seva mare per culpa d'uns caçadors. En Bambi, després de la pèrdua de la seva mare, se'n va a viure amb el seu pare, el Príncep del Bosc. Passa el temps i en Bambi es converteix en un cérvol jove i fort, que haurà de lluitar per l'amor de la seva vida i enfrontar-se al seu principal enemic, l'home. El perill que representa l'Home ho aprèn del Príncep del Bosc, i per experiències com la pèrdua de la seva mare”.</p>	
<p>4. BUSCANT A NEMO</p>	<p>“Nemo és un peix pallaso que va perdre a la seva mare, i el seu pare el sobre protegeix, ja que té por que li passi el mateix que a la seva mare. Però és capturat i el seu pare ha d'anar a buscar-lo, vivint mil aventures”.</p>	
<p>5. EL REI LLEÓ</p>	<p>“Simba s'ha d'enfrontar a la mort del seu pare, i a més a més, el seu tiet Scar li fa creure que la culpa és seva. Però aconseguirà superar tots els seus temors i problemes convertint-se en el rei de la sabana”.</p>	

<p>6. HISTÒRIA D'UNA GAVINA (I EL GAT QUE LA VA ENSENYAR A VOLAR)</p>	<p>“Fifí és una gavina que neix entre gats, ja que la seva mare va morir a causa del petroli. Amb l'ajuda de Zorbas creixerà i aprendrà a volar”.</p>	
--	---	---

Cal esmentar que els diversos recursos seran visionats i treballats per les famílies de manera lliure. Es considera que cada família té uns ritmes i unes necessitats i que aquests/es han de ser respectats/des. És per això que, tot i establir una data final per poder fer el tancament del trimestre, seran elles mateixes qui s'organitzin depenent de les seves pròpies inquietuds.

“La bústia de les inquietuds”

Pel que fa al treball a les aules, els infants i les famílies es troben amb una nova incorporació.

A un espai de l'aula/ambient/espai es col·loca “La bústia de les inquietuds”. En ella, infants i famílies van dipositant tot allò que vagin sentint al llarg del procés de visualització i treball dels diversos recursos (ex: reflexions, dibuixos, poesies, vivències, etc). Les diferents aportacions van sent recollides per part de les mestres, que les agafaran per tractar-les al tancament del trimestre.

Totes aquelles aportacions que infants i/o famílies vulguin fer de manera pública seran benvingudes en un moment concret i reservat de la rotllana. En tot moment, les mestres s'han de mostrar obertes a donar resposta a les manifestacions que infants i/o famílies facin, tenint present que en qualsevol moment poden haver-hi modificacions o noves incorporacions.

Rotllana de tancament

Amb el recull de les aportacions dipositades a “La bústia de les inquietuds” es proposa un tancament en finalitzar cada trimestre.

En aquest tancament es presenten aquelles idees que els/les mestres consideren rellevants. És un moment de comunicació, en què s'ha de potenciar el diàleg i deixar lloc a la interacció entre famílies, infants i mestres. Pel que fa als docents s'espera d'ells que reconduixin la situació cap a aquells objectius que, segons han vist com avançava el trimestre, s'hagin anat proposant. Alhora, estableixen un paper de guia de l'aprenentatge i la comprensió d'acceptació de la mort com a part de la vida, respectant el ritme de tots els participants.

Cal fer esment que aquest projecte en cap moment limita l'aprenentatge de les famílies sinó que les ajuda en el camí d'assimilació de la mort com a part de la vida. Alhora, pretén fomentar i conscienciar que no tan sols necessitem de recursos materials, sinó que estem plegats de recursos humans. Aquests recursos humans ens poden ajudar a créixer, tots aprenem de tots.

Aquest procés s'anirà repetint al llarg dels tres trimestres.

4. Cloenda

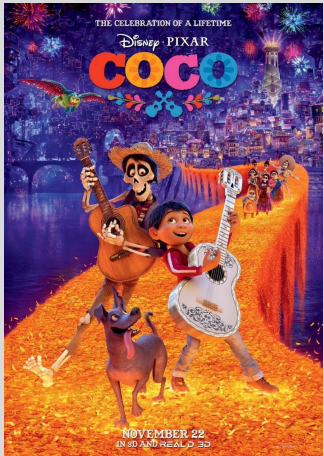
L'últim eix queda dividit en dues sessions.

Primera sessió

Visionat pel·lícula "Coco"

Després del tercer tancament, es proposa fer una activitat, com les que han estat fent a casa, tots junts al pavelló de l'escola.

L'activitat consisteix, simplement, en visualitzar la pel·lícula "Coco" tots plegats.

PEL·LÍCULA		
Nom	Sinopsi	
COCO	<p>"En Miguel és un nen de 12 anys que somia amb ser músic. Malauradament, a la seva família està prohibit ser-ho com a conseqüència de l'abandonament del pare de la seva besàvia. El dia dels difunts en Miguel va a parar per accident al "món dels morts". En aquest viatge coneix els seus avantpassats que intentaran retornar el nen al seu món. Acabarà aquest fet unint a tota la família?"</p>	

Rotllana

Després del visionat de la pel·lícula es proposa fer una rotllana. Aquesta, serveix per extreure conclusions finals d'aquest projecte realitzat al llarg del curs. Ajuda a reflexionar i donar sentit a l'aprenentatge que s'hagi anat establint durant tot el procés, posant paraules a aquells conceptes als quals infants i famílies s'han aprofitat. Evidentment, s'espera d'aquest procés que apropi els diversos nuclis al concepte de finitud i tot el que ell comporta. En tot moment, es manté el respecte en la diversitat de resultats i es comprèn i respecta els diversos graus d'assoliment de cada persona.

Posteriorment, i tal com fa en Miguel a la pel·lícula, es proposa que les diferents famílies busquin imatges dels seus familiars i avantpassats amb les que treballarem a la segona sessió de cloenda. Es proposa que parlin amb els infants sobre aquelles persones (On són? Què va passar?...). Alhora, es demana que els infants, rebin, tal i com s'ha justificat al llarg del present article, respostes clares, adaptades al moment evolutiu i maduratiu de cadascun d'ells i que no donin lloc a ambigüitats.

La sessió és dirigida pels mestres de l'escola i es proposa que tingui lloc al pavelló d'aquesta.

Segona sessió

Arbre genealògic

La segona sessió d'aquesta cloenda comença compartint les diverses imatges aportades per infants i famílies. Es dona un espai per a què, aquelles que ho desitgin, comparteixin amb els seus companys/es què han portat, què van sentir al parlar d'aquests membres de la família i les inquietuds que tenen en aquell moment.

Un cop acabat aquest moment d'introducció, es procedeix a l'elaboració de l'arbre genealògic de cada infant. Cada u, amb l'ajuda de les seves famílies, crea el seu propi arbre genealògic, donant sentit i lloc a cada membre de la família. També, es potencia el diàleg per part dels mestres perquè els infants puguin expressar, a mida que el van elaborant, quins membres d'aquell arbre genealògic coneixen, quins estan vius, quins no....

Creem "El bosc dels arbres"

Un cop cada infant amb la seva família ha elaborat el seu propi arbre genealògic es procedeix a la següent activitat.

Els mestres expressen als infants i les famílies la importància de cadascun d'aquests arbres genealògics, com d'únics n'és cadascun i com cada infant és protagonista del seu propi

arbre. Donen espai per possibles reflexions i, alhora, proposen crear un bosc amb tots els arbres genealògics dels infants del grup classe. Amb aquesta idea s'intenta fomentar el treball dels ecosistemes, plasmant, amb els diversos arbres, els diferents ecosistemes que s'han creat. D'una banda, queden tots els ecosistemes familiars de cadascun dels infants. De l'altra, es crea un nou ecosistema, un bosc amb un conjunt d'arbres connectats entre ells, que formaran doncs, un nou ecosistema interconnectat.

Amb aquesta activitat es pretén plasmar la importància dels vincles i de conèixer els àmbits de relació de tots els infants de l'aula. Tots som únics però tots estem connectats en el món que ens envolta.

Plantejament “Diari dels arbres”

Posteriorment, i després d'haver creat el nostre propi bosc dins l'aula/ambient/espai, es proposa a les famílies i als infants de fer escrits, aportacions, reflexions... de tot el que els suggereix la cloenda i l'aprenentatge al llarg del projecte. Es reconduïx l'activitat i es proposa que tot allò que ells puguin aportar quedarà recollit en un diari d'aula. Se'ls proporciona material per fer-ho.

Es planteja que l'activitat sigui realitzada a l'espai del “bosc dels arbres”.

5. Diari dels arbres

“El bosc dels arbres” i “el diari dels arbres” pretén ser la proposta d'un racó en què tots els infants poden ser protagonistes sempre que ho necessitin. En aquell racó es pot aportar tot allò que ens remou, compartir-ho o simplement deixar-ne constància al diari. Alhora, dona l'oportunitat de trobar un sentit a tots els aprenentatges fets, convertint-los en significatius i prenent consciència de la importància que aquests tenen en tots nosaltres.

Tenint present la importància de l'estètica en els ambients d'educació infantil, es proposa que el racó contingui una planta. Amb aquesta es pretén representar el simbolisme de temporalitat de l'existència. És un espai creat entre tots i que ressalta la importància de compartir amb els altres el nostre propi nucli, evidenciant que l'educació és una tasca compartida.

Alhora, fa eco de la següent afirmació:

“Aquells recursos que necessitem, són els mateixos que hem de poder trobar en nosaltres mateixos”

Expert en pedagogia sistèmica entrevistat, 2020